

GİRİŞ

Məmmədova Fəridə

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi, "Şöhrət" ordeni və "Qızıl qələm" mükafatı sahibi,
professor, tarix üzrə elmlər doktoru*

AZƏRBAYCANIN ALBAN ETNO-MƏDƏNİ İRSİ

Azərbaycan zəngin alban etno-mədəni irsinin, Qafqaz Albaniyasının qədim və Erkən Orta əsr mədəniyyətinin, eləcə də sonrakı əsrlərdə onun ərazisində etnik qrupların yaratdıqları etno-mədəni irsin birbaşa tarixi varisidir. Albaniya e.ə. IV əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər şimalda Dərbənddən və cənubda Araz çayından, şərqdə Xəzər dənizindən, qərbdə Gürcüstanın (İveriya) sərhədlərinə (Xnarakert qalasına, İori və Alazan çaylarının yuxarı axarlarına, Kür-Xrami çayarası sahələrə) qədər uzanan ərazidə yerləşirdi [Мамедова, 1986, с. 89, 121, 127–139, 143, 150–151; Мамедова, 20056, с. 247, 273]. Əsrlər boyu baş vermiş kiçik dəyişikliklər istisna olmaqla, bura, demək olar ki, müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisidir.

Albaniya əhalisi çoxetnoslu (26 qafqazdilli alban tayfasının formalaşdırdığı konfederasiya (albanlar, qarqarlar, udilər, lehlər, gellər və s.), irandilli tayfaların (tatlar, talaylar (talışlar), kürdlər), türklərin (hunlar, savirlər, xəzərlər) və çoxdinli (büt-pərəstlik, yəhudilik, mitraizm, tenqriçilik (tanrıçılıq), zərdüştlük, atəş-pərəstlik) tərkibə malik idi. Alban etnik birliyi məhz mənşəyi və dili yaxın olan tayfaların bu şəkildə konsolidasiyası nəticəsində yaranmışdır.

Albaniya mənbələrinə görə, ölkədə xristianlığın yayılması iki fərqli mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələdə, yəni həvarilər dövründə Qüds (Yerusalim) və Suriyadan ilk xristian missionerləri, həvarilər və həvarilərin şagirdləri ölkəyə gəlməyə başlayır, nəticədə ilk xristian icmaları formalaşır. Bu dövr həvariləri Faddey və Varfolomeyin, Faddeyin şagirdi Yeliseyin adları ilə əlaqəlidir. Eramızın IV əsrinə qədər davam edən,

xristianlığın həm həvarilər, həm də onların şagirdləri, habelə suriyalı missionerlər və nazareylər tərəfindən Suriya-aramey dilində təbliğ edildiyi bu mərhələni şərti olaraq **sirofil dövrü** adlandırmaq mümkündür. E.ə. I əsrdən də xeyli əvvəl Albaniyada yaranmış qədim yəhudi yaşayış məskənlərinin, eramızın I əsridə isə ilk xristian-nazareylərin (xristian yəhudilərin) mövcudluğu xristianlığın təbliğinə şərait yaratmışdı. Buzovnadakı epiqrafika nümunələrdə "nazarey" sözü ilə müşayiət olunan yəhudi adlarının və "nəzəranlı məhləsi"nin mövcudluğu, dağlı yəhudilərin Abşeron ərazisini (Buzovna, Şağan, Yeni Suraxanı) özləri üçün daimi yaşayış məskəni seçməsi deməyə əsas verir ki, burada nazareylərdən ibarət qədim xristian yəhudi icmaları mövcud olmuşdur. Sonralar onların bir çoxu islamı qəbul edərək transformasiyaya məruz qalmışdır. Kalankatuklu (VII–VIII əsrlər) da VII əsrdə Albaniyanın paytaxtı Bərdə şəhərində xristian yəhudilərin, büt-pərəstlərin yaşadığından xəbər verir [Мамедова, 20056, с. 523–525; Услар, 1869, с. 2–24].

Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, həvari Faddeyin şagirdi Yelisey Qüdsü tərk etdikdən sonra İrana yola düşərək üç ölkədə – Çolada, Lpiniyada və Albaniyada xristianlığı yayır, Kiş kəndinə gələrək "burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqin bütün kilsələri və şəhərlərin başlanğıcıdır və biz Şərqlilərə xristianlığın qəbul etdirilməsinin mənbəsidir" [Каланкатуйский, I, 6; III, 23]. Stepannos Orbelinin (XIII əsr) verdiyi məlumata görə, həvari Varfolomey Araz çayını keçdikdən sonra Sünikə (Albaniya) gələrək burada təbliğə başlamış, sonra Qoxtanda (Ordubad)

kilsə tikmişdir (Степаннос Орбели. История области Сюник, XIII əsr.). Bütprəst məbədlərinin bünövrəsi üzərində tikilmiş Kiş və Kurmuş kilsələri I–III əsrlərə aid edilir. 1981-ci ildə Kiş kilsəsinin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut etdi ki, onun bünövrəsi e.ə. III–I əsrlər arasında mövcud olmuş bütprəst məbədinə məxsusdur və kilsə (eramızın I–IV əsrlərində) məhz onun üzərində inşa edilmişdir. 1999–2000-ci illərdə aparılmış qazıntılar göstərmişdir ki, Kiş məbədinin tikintisi IV əsrə qədər davam etmiş, V əsrdə onun dairəvi hissəsinin tikintisi başa çatmış və qübbəsi tikilmiş, XII əsrdə isə üst hissəsi yüksəldilmişdir [Мамедова, 2002, с. 41–49; Гошкарлы, 2002, с. 54–56]. Əsrlər boyu davam edən tolerantlıq ənənələrinin sayəsində bu kilsə günümüzdə qədər qalmışdır.

Beləliklə, həvarilər dövründə Albaniyada xristianların yepiskopluğu və metropoliyası yaradılmış, həm həvari Varfolomey, həm də birinci yepiskop və Albaniyanın arxiyepiskopu, Kişdə ilk yepiskop kafedrasının əsasını qoyan Yelisey tərəfindən xristianlıq təbliğ edilmişdir.

Xristianlığın yayılmasının IV əsrə təsadüf edən və Albaniyanın dövlət dininə çevrildiyi ikinci mərhələsi (Qrekofil dövrü) maarifçi Qriqorun (parfiyalı) və alban çarı Urnayrın adları ilə bağlıdır. Bu dövr qısamüddətli olmuş, onun ardından Alban kilsəsi Albaniyanın etnik inkişafı ilə əlaqəli yola qədəm qoymuşdur. Alban ədəbiyyatının inkişafı da bununla əlaqəlidir. Avtokefal Alban Həvari kilsəsi nəinki Qafqazın, həm də bütün xristian dünyasının ən qədim kilsələrindən biridir. Alban kilsəsi mənşəyinə görə ilkin mərhələdə birbaşa Qüds kilsəsi və patriarxatı ilə əlaqəli idi. Bu baxımdan Alban kilsəsi Gürcü kilsəsinin analoqudur. Onun da kökü Qüds kilsəsinə gedib çıxır [Кекелидзе, 1914, вып. 3–4]. Albaniyada xristianlığı ölkəni vahid din altında birləşdirməyə və çoxallahlılığı (bütprəstliyi, mazdaizmi) sıxışdırıb çıxarmağa can atan alban Arşaki çarları və qüdrətli Mehrani knyazları yeritməyə çalışırdı. Alban dövlətçiliyini və özünəməxsusluğunu ancaq bu yolla qoruyub saxlamaq mümkün ola bilərdi. IV əsrin sonuna doğru Alban kilsəsi özünəməxsus subordinasiya çərçivəsində formalaşdı. Nəticədə alban ruhanilər bu kilsənin rəhbərini özləri “əl qoyaraq” təyin etmək azadlığını əldə edə bildi. Alban kilsəsinin avtokefal (müstəqil) xarakterini iki səbəb şərtləndirirdi: kilsənin əsasının həvarilər tərəfindən qoyulması və Albaniyanın siyasi statusu, yəni Bizans imperiyasının

dan qətiyyətlə asılı olmaması. V–VIII əsrlərdə Albaniyada 12 yepiskopluq fəaliyyət göstərmişdi: Qəbələ, Qaşua, Yeuta, Amaras, Tsri, Balasakan, Şəki, Girdiman, Mets-koqmank, Mets-irank, Haband, Partav və Arsaxdakı (Qarabağdakı) üç yepiskopluq.

Xristianlığın yayılmasında IV əsrin ortalarında yaradılmış alban yazısının, alban əlifbasının (52 hərf) mövcudluğu böyük rol oynamışdır. IV əsrdən başlayaraq İncil və digər dini ədəbiyyat Suriya və yunan dilindən alban dilinə tərcümə edilirdi [Алексидзе, 2001, с. 39–40]. Hələ romalı müəllif İppolit öz dili və yazısı olan xalqların arasında albanların da adını çəkirdi. VIII əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Gevond İncilin tərcümə edildiyi dillərin siyahısında 12-ci yerə alban dilini qoyur.

Alban xristian memarlığının ilk mərhələsi Amarasda (indiki Xocavənd rayonu) üç nefli bazilikanın inşası ilə başlamışdır. Bundan sonra digər bölgələrdə də kilsələr inşa olmuşdur: Ürəkvəng/Qıxovəng, Ağoğlan çayı, Xamşi monastırı; Oğuz rayonundakı III–V əsrlərə aid edilən Müqəddəs Yelisey kilsəsi; Zaqatalanın Mamrux kəndində yerləşən və IV–V əsrlərə aid edilən dairəvi monastırlar; VI–VII əsrlərə aid Möhrənis, Xotavənd/Xudavəng (Kəlbəcər rayonu) monastırları, Ağoğlan kilsəsi (Laçın rayonu), Yeddikilis (Yeddi kilsə – Qax rayonu). V əsrdə alban çarı Mömin Vaçaqan “ildə olan günlərin sayı miqdarında kilsə tikdirmişdi” [Каланкатуйский, III, XXII, с. 276]. V əsrdə Yerusəlimdə albanlar tərəfindən doqquz monastır tikilmişdi. Bunların arasında David qülləsinin yaxınlığında Məryəm Ana adına Partava monastırı, Arsaxdakı Məryəm Ana adına və Stefanın cəsədinin qalıqlarının olduğu monastırı göstərmək olar [Каланкатуйский, II, с. 230].

Qafqaz keçidlərinin o tayındakı köçərilərin rəğbətini qazanmaq və ölkəyə mütəmadi basqınlarının qarşısını almaq üçün Alban kilsəsi onlarla məzhəb müstəvisində əlaqələr qurmuş və xristianlığa cəlb etmək üçün onların ölkəsinə xristian vaizlər göndərmişdi. Bu siyasət IV əsrdən alban çarlığının süqutuna qədər kilsə tərəfindən davam etdirilmişdir.

Albaniya VIII əsrdə ərəblər tərəfindən işğal edilənə qədər Alban kilsəsi xristian dünyasını narahat edən teoloji mübahisələrdə (Samosatlı Pavelin təliminə, Nestorun təliminə, Xalkedon məclisinə münasibətlə bağlı), Avropadakı kilsələrlə Şərq kilsələrinin arasına nifaq salan kilsə münaqişələrində iştirak edir, ölkədə bidət cərəyanları ilə mübarizə aparırdı. Məsələ bura-

sındadır ki, Sasanilər İrani ilə Ərəb xilafəti Albaniyanın Bizansla ideoloji müstəvidə yaxınlaşmasına yol verməmək üçün tabeliklərində olan bu ölkədə diofizitliyə (İsanın həm ilahi, həm də insani təbiətinin olması) qarşı xristianlığın monofizit versiyasını (İsanın ancaq ilahi təbiətə malik olması) dəstəkləyirdi.

Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalından sonra Albaniyanın düzənlik ərazisində yaşayan əhalinin bir qismi islamı qəbul edərək ölkənin türkdilli əhalisi ilə qaynayıb-qarışdı, məzhəbi və etnolinqvistik konsolidasiya prosesinə məruz qaldı.

XII əsrdə vahid müsəlman əqidəsinin təsiri altında alban, türk və irandilli etnik təbəqələrin etno-mədəni qarşılıqlı təsiri və konsolidasiyası nəticəsində sonradan əsrlər boyu həmin regionda yaşayan bütün etnoslara qarşı tolerantlıq nümayiş etdirən Azərbaycan xalqı formalaşdı. Bu tolerantlığı etnik yaxınlığın səbəb olduğu birlik şərtləndirirdi.

Dağlıq ərazilərdə yaşayan xristian albanlar etnik varlıq kimi özlərini qoruyub saxlaya, IX–XIX əsrlərdə göstərilən ərazidə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibinə daxil olaraq onun ayrılmaz hissələrini təşkil edən alban mənşəli siyasi vahidlər (IX–XII əsrlərdə Sünik çarlığı; XII–XV əsrlərdə Arsax-Xaçın knyazlıq-çarlığı, XV–XIX əsrlərdə feodal knyazlıqlar-məlikliklər) formalaşdırma bilmişlər.

Beləliklə, alban xristianlığının tarixi və etno-mədəni irsi Azərbaycanın ərazisində müsəlman Azərbaycan irsinə paralel olaraq inkişaf edirdi və regionun ümumi tarixinin, mədəniyyətinin tərkib hissəsi idi.

Azərbaycanda qədim köklərə malik olan tolerantlıq ənənələrinin mənbələri aşağıdakılar olmuşdur:

1. Çox sayda etnosun min illər boyu eyni ərazidə bir-birini əvəz edən Azərbaycan dövlətlərinin (Qafqaz Albaniyası, Ərəb xilafəti, habelə Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Atabəylər, Elxanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər kimi dövlətlər, Azərbaycan xanlıqları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və nəhayət, müstəqil Azərbaycan Respublikası) tərkibində qarşılıqlı anlaşma və etimad şəraitində yaşaması;

2. Bir-birinə dözümlü və loyallıq münasibət göstərən üç fərqli dinin (yəhudilik, xristianlıq, islam) mövcudluğu da etnosları yaxınlaşdıran amillərdəndir. Atəş-pərəstlik və zərdüştilik xristianlıq və islam dini tərəfindən təqibə məruz qalmışdır. Ancaq regionda heç bir din digər dini etiqad formalarını tamamilə uda biləcək qədər hakim və ortodoks mövqeyə yüksələ

bilməmişdir. Bu isə, öz növbəsində, dini məsələlərdə etnosların bir-birinə qarşı dözümlülük nümayiş etdirməsi ilə nəticələnirdi;

3. Alban kilsəsi ehkamlarla bağlı olan və Qərbdə xalqlar arasında nifaq salan kilsə mübahisələrinə qarışmır, müxtəlif bidətçi cərəyanları təqib edir, monofizitliyə sədaqətini qoruyub saxlayırdı.

4. Türk dilinin tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayan etnosların arasında ünsiyyətin, bütün etnik mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı təsirin dili kimi təşəkkül tapması böyük rol oynamışdır.

Bütün bu sadalanan amillər regionda tolerantlığın inkişafına təkan vermişdi [Мамедова, 2016, c. 205–209].

“Qarabağ problemi” adlandırılan, əsas etibarilə ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddialarını irəli sürməsi nəticəsində meydana gələn münaqişənin mənşəyi də Albaniyanın etno-mədəni irsi ilə əlaqəlidir [Mamedova, 1995, p. 110–128; Мамедова, 1995, c. 215–229]. Məlum olduğu kimi, tarixi Qarabağ-Arsax əyaləti Qafqaz Albaniyasının ən əsas ərazilərindən biri idi və müasir Dağlıq Qarabağla Mil düzünün bir qismini əhatə edirdi. O, qədim vaxtlardan bu günədək Azərbaycanın tarixi ərazisində mövcud olmuş bütün dövlətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdür. Bu region e.ə. I əsrdə yaşamış Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində “Orxistena”, “Arsax” (ilk dəfə “Avesta” kitabında “ölkə, küləklər əyaləti” mənasında işlədilmişdir), V–VIII əsrlərə aid alban, qədim erməni, qədim gürcü, Bizans, ərəb, İran mənbələrində “Arsax”, “Xaçen”, XII əsrdən etibarən isə gürcü, İran mənbələrində “Qarabağ” adlandırılmışdır [Мамедова, 2005a, c. 42; Пириев, 2005, c. 58].

Albaniya dövləti VIII əsrdə süqut etdikdən sonra “Azərbaycan” adlı coğrafi ərazinin bir hissəsi olan Qarabağ-Arsax Sacilərin (I–X əsrlər), Salarilərin (X əsrlər), Şəddadilərin (XI–XII əsrlər) [Шарифли, 1978, c. 30–89, 344], Atabəylər – İldənizlərin (XII–XIII əsr) [Буниятов, 1978], Hülakülər, Cəlairlərin (XIII–XV əsrlər) [Пириев, 1987, c. 98–105; Пириев, 2005, c. 59], Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu (XV v.) dövlətin tərkibində olmuşdur. Qarabağ XVI–XVIII əsrlərdə Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyinə (Ziyad oğlu Qacar nəslinin hakimiyyəti altında) bir hissəsi kimi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Səfəvilər dövlətinə həmçinin Şirvan, Çuxur-Səd (və ya İrəvan) və Azərbaycan (Təbriz) bəylərbəylikləri daxil idi [Эфендиев, 1981;

Эфендиев, 1987, с. 114]. XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağ eyniadlı xanlığın tərkibinə daxil edildi [Алиев, 1987, с. 133, 136–138] və 1805-ci, 1813-cü illərdə Qarabağ xanlığının tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. Bu birləşmə 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra qətiləşdi.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Qarabağ-Arsax heç vaxt Kiçik Asiyada, yəni Qafqazın hüduqlarından çox uzaqda meydana gələn erməni siyasi törəmələrinin tərkibinə daxil olmamışdır.

Arsaxın əhalisi Antik dövrdə, Erkən və Son Orta əsrlər dövründə qafqazdilli albanlardan, eramızın ilk əsrlərindən etibarən isə onlara əlavə olaraq barsillər, savirlər, hunlar və xəzərlər kimi türk tayfalarından təşkil olunmuşdu. Türk tayfalarının sayı XVIII əsrə qədər artmağa davam etmişdir (kəngərli, ustaclu, rumlu və şamlu tayfaları, habelə qırçaqlar, səlcuqlar, afşarlar, qacarlar, cavansirlər və s.). Arsax I əsrdə yerli Aranşahi knyazlarının, sonra Arşaki sülaləsindən olan alban çarlarının, VI–VIII əsrlərdə isə böyük Mehrani knyazlarının tabeliyində olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, Arsaxda bir neçə alban yepiskopluğu yerləşirdi. Albaniyanın bir çox patriarxı Arsax ruhanilərinin nümayəndələri arasından seçilmişdir. Ərəblər Albaniyanın düzənlik hissəsini, Araz və Kür çaylarını əhatə edən vadini işğal etmişdi. Nəticədə düzənlik ərazilərin əhalisinin islamlaşması və ölkənin türk mənşəli əhalisi ilə qarışması baş verdi. Ancaq Arsaxın dağlıq əraziləri albanların əlində və alban knyazlarının tabeliyində qalırdı. IX əsrdə Varaz-Trdat Mehraninin xələfi Qriqor Hammam Arsax da daxil olmaqla darmadağın edilmiş Albaniya çarlığını qismən bərpa edə bildi. Onun ölümündən sonra Arsax və Uti əyaləti üzərində hakimiyyət oğluna – Saak Sevadaya keçdi. Bu çarlıq XI əsrə qədər mövcudluğunu davam etdirmişdir. XI–XIII əsrlərdə növbəti alban məbədləri inşa edilmişdir: Xudavəng, Tatev, Nor Getik (Qoşavəng)/Cerviştik (Mxitar Qoş monastırı), Xudavəng/Arzuxatun (Kəlbəcər), Çarek Vəng monastırı (Gədəbəy), Xotavank kilsəsi, Qutavank baş məbədi (1241–1248), Xatravank (1204).

XII–XIII əsrlər Arsaxda, İ.O.Orbelinin sözlərinə görə, “qədim Albaniyanın bir hissəsi olan” Xaçen knyazlığının yüksəliş dövrü olmuşdur [Орбели, 1963, с. 146]. Mehranilər nəslindən olan Həsən-Cəlal (1215–1261) Arsax-Xaçen knyazlığının – çarlığının hökmdarı, Xaçen və Aranın (qismən) süzəren knyazı olmuşdur. Erməni, gürcü və fars dilindəki sinxron

mənbələrdə, epiqrafik yazılarda onun adı yüksək titullarla anılır – “knyazlar knyazı”, “çar”, “tacdar”, “Albaniya çarı”, “Albaniyanın sərhəd bölgələrinin əzəmətli sahibi”. Həsən-Cəlal monqol xanlarının alban xalqına hüsnrəğbətlə yanaşmasına nail ola bilmişdir. Həsən-Cəlalın hökmranlıq etdiyi dövrü Arsax-Xaçen knyazlığının – çarlığının iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəliş dövrün ədəbiyyatında, mülki tikintilərində və memarlığında öz əksini tapmışdır. Həsən-Cəlal 1216–1238-ci illərdə sonradan “Alban kilsəsinin mərkəzi iqamətgahı”na çevrilən Gəncəsər monastırını tikdirmişdir. 1240-cı ildə alban katolikosu Nerses bu məbədə xeyir-dua verdi. Monastırdakı epiqrafik yazıda deyilir: “Allahın müti bəndəsi olan mən, Həsən-Cəlal, Vaxtanqın oğlu, əzəmətli Həsənin nəvəsi, geniş hüduqlara malik, uca və möhtəşəm Arsax ölkəsinin həqiqi mütləq hökmdarı...” [Бархударянц, 1895/1949, I, с. 154–155, 160, qeyd 160; Мамедова, 2005a, с. 408–412; Пириев, 2005, с. 59–60].

Bütün bunlar Arsax-Xaçen knyazlığının – çarlığının hökmdarı Həsən-Cəlalın və onun siyasi hakimiyyətinin IX–XIII əsrlərdə Albaniyaya başçılıq etmiş hakim Mehranilər sülaləsi ilə genetik və vərəsəlik əlaqəsinin təcəssümüdür.

XIV əsrdə Kilikiyada yaşamış tarixçi Xetum Patmiç (Gəncə əsilli Xetumilər nəslinin nümayəndəsi) özünün 1307-ci ildə qədim fransız dilində yazdığı “La flor des estoires de la terres d’Orient” (“Şərq ölkələrinin hekayətləri toplusu”) əsərində XIV əsrdə istifadə olunan əlifbalar haqqında yazır: “...müxtəlif əlifbalar var idi – biri erməni, digəri alban əlifbası” (I, gl. IX) [Oullier, 2003; Мамедова, 2005, с. 103].

XV əsrdə Həsən-Cəlalın nəslinə Cahan Şah Qaraqoyunlu tərəfindən “məlik” titulu verildikdən sonra ölkə Qarabağ ərazisində yerləşən beş məlikliyə – muxtar knyazlığa bölündü (Gülüstən, Cerabed, Xaçen, Varand və Dizak). “Məlik” titulu hakim ailələrə şamil edilirdi: Məlik-Aslanovlar, Məlik-Yeqanovlar, Məlik-Şahnəzərovlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ailələrin islamı qəbul edən ayrı-ayrı qolları islamlaşaraq Azərbaycan etnosuna qarışmışdır. Digər qollar isə qriqoryanlıqı qəbul edərək özlərini etnik baxımdan ermənilərə, pravoslavlıqı qəbul edənlər isə (bunların sayı daha çox idi) gürcülərə aid etməyə başladı. Alban knyazları “ter”, “işxan” titullu erməni feodallarından fərqli olaraq, “məlik” titulu daşıyırdı.

Gəncəsər monastırı Alban Həvari kilsəsinin katolikoslarının iqamətgahına (XIII əsr – 1828-ci il) çevrildi və bundan sonra Alban kilsəsinin katolikosatı “Gəncəsər katolikosluğu” adını daşımağa başladı. Ona 1828-ci ildə ölənlər sonuncu alban katolikosu Sərkisin/Sergey Həsən-Cəlalın katolikosluğu başa çatana qədər Həsən-Cəlal nəslindən olan katolikos-patriarxlar başçılıq etmişdir. Onların hamısı Gəncəsər monastırında dəfn edilmişdir. Buna onların qəbirlərinin başdaşındakı epiqrafika da dəlalət edir [Бархударянц, 1895/1949, I, c. 6; Раффи, 2009].

Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı 1828-ci ildə başa çatmışdır. 1836-cı ildə imperator I Nikolayın fərmanı ilə Gəncəsər katolikosluğu ləğv edildi və “Qarabağ yeparxiyası” adı altında erməni-qriqoryan kilsəsinin tabeliyinə verildi. Bütün bunları nəzərə alaraq erməni alimləri və ictimaiyyətinin Gəncəsəri erməni xalqının tarixinə aid etmək cəhdlərinin, onun ermənilər üçün yaradıldığı iddialarının tamamilə həqiqətə zidd olduğu qənaətinə gələ bilərik. Bu, həqiqətən, belə idisə, niyə onu rus imperatorunun reskripti ilə erməni-qriqoryan kilsəsinə birləşdirmək lazım gəlmişdi?

Beləliklə, tarixi Qarabağ-Arsax vilayəti XIX əsrə qədər bu ərazidə yaşayan və Moisey Kalankatlının (VII–VIII əsrlər) “Albanların tarixi”, alban şairi Davdakın (VII əsr) elegiyasında, Mxitar Qoşun (XII–XIII əsrlər) “Albaniya salnaməsi” və “Qanunnaməsi”ndə, Qandzaklı Kirakosun (XIII əsr) “Tarix” kitabında, yepiskop Yesai Həsən-Cəlalyanın (XVIII əsr) “Alban kilsəsinin qısa tarixi” əsərində öz əksini tapmış alban kökünü, kimliyini qoruyub saxlamağı bacaran alban xristian əhalinin mühüm siyasi, mədəni və dini mərkəzi olmuşdur [Каланкатуйский, 1861; Киракос, 1946/1976; Хасан-Джалалян Есаи, 1989].

İndi isə stabil bir ölkənin tarixi deyil, “erməni xalqının, böyük coğrafi areala səpələnmiş erməni koloniyalarının tarixi” adlandırma biləcəyimiz həqiqi tarixin mühüm mərhələlərinə qısaca nəzər salaq. Məhz həmin həqiqi tarixi unudurmaq niyyəti ermənilərin tarixinə aid əsərlərə “Erməni xalqının tarixi” adının verilməsi ilə nəticələnmişdir. Həmin əsərlərdə müəlliflər həqiqətə zidd olaraq stabil bir ölkənin – Ermənistanın tarixini təqdim etməyə çalışır. Bir siyasi məfhum kimi Ermənistan çox tez aradan qalxmış, ölkə və siyasi birliyi ifadə edən anlayış olmaqdan çıxmışdır. Vaxtilə tanınmış ermənişünas, qədim erməni dilindəki ya-

zıları rus dilinə tərcümə etmiş, erməni mənbələrini çap etdirmiş K.Patkanov yazırdı: “Ermənistan heç vaxt bəşəriyyətin tarixində xüsusi rola malik olmamışdır. O, siyasi termin deyil, erməni yaşayış məskənlərinin səpələndiyi coğrafi əyalətin adıdır. Ermənilər yaşadıkları torpaqları öz əllərində saxlamaqda heç vaxt bacarıqlı olmamış, ancaq həmişə öz yaxınlarını sətəraq güclülərə xidmət etməyi yaxşı bacarmışdır” [Патканов, 1875, c. 5]. Məlum olduğu kimi, ermənilər Kiçik Asiyanın (tarixi Türkiyə) və Qafqazın avtohton əhalisi deyil. Ermənişünasların qənaətinə görə, mənşəyi frigiya tayfalarına gedib çıxan ermənilər əvvəllər Balkan yarımadasında yaşamış, kimmerlərin kütləvi köçünə qarışaraq e.ə. XIII əsrdə Kiçik Asiyaya gəlib çıxmışdır. Sonra onlar şərqə doğru hərəkət edərək Fərat çayına çatdılar. E.ə. XII əsrdə hürrilərin, xetlərin və luviyalıların yaşadığı ərazilərə (Fərat çayının yuxarı axarı) assuriya mixi yazılarında “muşku” və “urmu”, yunan mənbələrində “arimlər”, sonralar isə “ermənilər” adlandırılan hind-Avropa mənşəli erməni tayfa qrupları daxil oldu [История армянского народа, 1980, c. 17–18].

M.Abeqyan qeyd edirdi: “Erməni xalqı necə yaranmışdır, Ermənistan ərazisində necə və nə vaxt kök salmışdır, öz vətəninə haradan və hansı yollarla gəlmişdir, Ermənistana gəlməzdən əvvəl və gəldikdən sonra hansı tayfalarla ünsiyyətdə olmuşdur, onun dilinə və etnik tərkibinə kim və necə təsir etmişdir? Bütün bunlar haqqında əlimizdə dəqiq və ətraflı məlumat yoxdur” [Абегян, 1975, c.11].

Tarixən elə olmuşdur ki, ermənilər Qafqazın hüdudlarından kənardakı ərazilərdə, Kiçik Asiyada, Ermənistan yaylasında, Van gölünün ətrafında, Fərat və Dəclə çaylarının sahillərində yaşamışlar. Birinci erməni dövləti e.ə. VI əsrdə Kiçik Asiya ərazisində yaranmış, 428-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. E.ə. IV əsrdən eramızın III əsrinə qədər Ermənistan əvvəlcə İran imperiyasının (Əhəmənilər sülaləsinin), sonra da Makedoniyalı İsgəndərin və Selevkilər imperiyasının hakimiyyəti altında olan iki satraplıqdan – əyalətdən ibarət idi (Şərqi və Qərbi Ermənistan). E.ə. II–I əsrlərdə (I Artaşes və II Tiqran dövründə) erməni dövlətinin ərazisi genişləndirildi. Roma sərkərdəsi Pompeyin darmadağın etdiyi II Tiqran əldə etdiyi bütün torpaqlardan məhrum oldu. Onun hakimiyyəti altında, sadəcə, Ermənistan yaylasının hüdudları daxilindəki Ermənistan qalmışdı [Манандян, 1943, c. 27, 47–48; Мамедова, 1986, c. 118–120].

Ermənistan yaylasının, Ayrarat əyalətinin tədqiqi zamanı müəyyən etmişik ki, Ermənistan yaylasının Qafqaz torpaqlarına aidiyyəti yoxdur. E.ə. I əsrdən eramızın 428-ci ilinə qədər Ermənistan öz siyasi statusu baxımından nominal dövlət hesab edilsə də, faktiki olaraq İranın və Qədim Roma və Bizans imperiyalarının əyalətlərindən biri olmuşdur. Ermənistan gah İranın, gah qədim Roma imperiyasının təyin etdiyi şəxslər başçılıq edirdi. Onlar Atropatena və ya İberiya – Gürcüstan şahzadələrinin arasından seçilirdi. Buradan belə nəticə hasil olur ki, erməni çarlarının və rəşadətlik hüquqları yox idi və onlar faktiki deyil, nominal hökmdarlar idi. Həmin dövr ərzində Ermənistan dəfələrlə – e.ə. 66-cı ildə, eramızın 37-ci, 298-ci, 387-ci, 591-ci və s. illərində iki imperiya – Roma və İran arasında bölünmüşdür. Bu bölünmələr nəticəsində Ermənistanın Bizans imperiyasına keçən ərazisi (Fərat çayının qərbində) Qərbi Bizans Ermənistanı və ya Kiçik Ermənistan adlanırdı. İranın tabeliyinə keçən digər hissə Şərqi Fars Ermənistanı (Fərat çayının şərqində) və ya Böyük Ermənistan adlandırılırdı [Mamedova, 1986, c. 119; Mamedova, 2005a, c. 46–47; Пириев, 2005, c. 62–63]. Beləliklə, ermənilər tərkibində yaşadıqları dövlətlərin xalqları ilə eyni tarixi yaşamağa başladılar.

IX–XI əsrlərdə Qars ərazisində (Ərzurum) erməni Baqratilər dövləti (paytaxtı Ani) yarandı. Erməni tarixçilərinə görə, XII–XIV əsrlərdə Aralıq dənizinin şərq sahillərində erməni Kilikiya çarlığı yaranmışdır. Ancaq apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, həmin dövlətin əsasını alban Xetumilər sülaləsi (Gəncə əsilli) qoymuşdur [Mamedova, 2005b, c. 413–420].

Bununla belə, məlum olur ki, V–IX əsrlərdə heç bir erməni dövləti mövcud olmamışdır. Erməni xalqının tarixini uyduranlar guya iki Albaniyanın (Kür çayının o tayındakı və Kürlə Araz çayları arasındakı Albaniya) mövcud olduğu barədə konsepsiya – nağıl yaradaraq onilliklər, əsrlər boyu Kür və Araz çayları arasındakı ərazidəki Albaniyanı “əbədi mövcud olan” “böyük Ermənistan” kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bundan başqa, onlar V əsrdə mövcud olmuş erməni dövlətinin və Baqratilər dövlətinin coğrafi baxımdan Cənubi Qafqazın şimal-qərb hissəsində yerləşdiyini iddia edirlər. Həmin məqsədlə erməni müəllifləri iddia etmişlər ki, Ermənistan yaylasının mərkəzi hissəsində yerləşən erməni dövlətləri və Ermənistan yaylasının özü də şərqə doğru “yer dəyişdirmiş”, o, faktiki əra-

zisinin şimal-şərq ucunda – hüddud əyaləti olan Ayraratta (Ayrarat qavarının yerində) “yerləşmiş”dir.

Beləliklə, Ayrarat əyalətinin ərazisini (süni məfhum olan) Ayrarat dairəsinin – (diyarının) “sonsuz əraziləri” ilə üst-üstə düşənə qədər genişləndirməklə erməni tarixçiləri qədim və Orta Əsrlər dövrünün erməni dövlətlərinin ərazilərini Şərqi Qafqazın ərazisinə, yəni Azərbaycan dövlətlərinin tarixi ərazisinə (yəni müasir Ermənistan Respublikasının ərazisinə) birləşdirmişdir [Mamedova, 2005, §3].

Erməni kilsə məclislərinə aid sənədlər [Kano-naqirk Xayots (qədim erməni dilində)] onun tabeliyində olan və kilsə məclislərinin keçirildiyi yeparxiyaları lokallaşdırmağa imkan verir: 365-ci il – Kiçik Asiyada Aştişatda (Taron əyalətində Fərat çayının qolu Aratsani çayının sahilində); 447-ci il – Şaapivan Məclisi (Baqratunilərin mülklərinin cənub-qərb hissəsində, Van gölünün şimalında); 505-ci və 633-cü illər – Tayk əyalətinin cənubunda, Fərat çayının yuxarı axarı tərəfdə yerləşən Karinedə; 506, 555 və 649-cu illərdə – Dvində (Sevan gölündən qərbdə və Yerevan şəhərinin cənub-şərqində).

Erməni Dvin məclisinin növbəti reyestrində yeparxiyaların iştirak etdiyi göstərilir:

Barsean (Araks çayının yuxarı axarı və Tayk əyalətinin cənub hissəsində yerləşən ərazilər);

Mardaqi (Turuberan və Taron əyalətlərinin birləşdiyi ərazi);

Bznunik (Van gölünün qərb sahilindəki ərazi);

Arşarunik (Arake çayından qərbdə, Vanand əyaləti ilə Baratunilərin mülkləri arasında yerləşən ərazilər; Baqratunik (Arake çayından qərbdə və Van gölünün şimal-şərqində yerləşən ərazilər);

Xorxorunik (Van gölünün şimal-şərqində yerləşən ərazilər); Rştunik (Van gölünün cənubunda);

Vananda (Tayk əyalətinin şərqindəki ərazi); Amatunik (Arake çayının şimal-qərbində yerləşən ərazi);

Qnunik (Van gölünün şimal-şərqində yerləşən ərazilər); Palunik (Van gölünün şərq sahilini);

Mexnunik (Palunik əyalətinin qonşuluğunda yerləşən ərazi).

Reyestrdən tamamilə aydın olur ki, erməni kilsəsinin tabeliyində olan yeparxiyalar və prihod kilsələri Van gölünün ətrafında, Arake çayının uzaq qərbində, bəziləri isə Dəclə ilə Fərat çaylarının arasında yerləşirdi.

726-cı ildə Apaxunik əyalətində (Van gölünün şimalında, Aratsani çayının sahilində) növbəti əyalətlə-

rin yepiskoplarının iştirakı ilə Manazkert məclisi keçirildi: Ostan (Dvinin cənub-qərbində), Tayk, Basean, Bznunik torpaqları (Van gölünün qərb sahilindəki ərazi).

Şirakaban məclisi 862-ci ildə Vanand əyalətindən şərqdə, Qafqazın cənub-qərb hissəsində, Kartveli çarlığının ərazisində keçirilmişdir.

Apardığımız tədqiqat göstərir ki, erməni kilsəsinin bütün yeparxiyaları Qafqazdan uzaqda yerləşirdi. Erməni feodal patronimiyaları və onlara aid mülklər – domenlər də həmin ərazidə yerləşirdi [Мамедова, 2005, c. 627–628, 634].

Ermənilərin XV əsrdən XIX əsrə qədər də dövləti olmamışdır. Buna görə də onlar öz tarixlərini katolikos kürsüsü 1441-ci ildə Kilikiyadan Yerevanın yaxınlığındakı Eçmiədzinə keçdikdən sonra əhəmiyyəti artan kilsələri ilə ən sıx şəkildə əlaqələndirməyə çalışırlar. Həmin tarixdən 1918-ci ilin nəşrlərinə qədər davam edən dövr erməni xalqının tarixində xüsusi dövr – Eçmiədzin dövrü kimi göstərilir. Məlum olduğu kimi, etnos ancaq öz ərazisi, dövləti, kilsəsi olarsa, mövcud ola, qorunub saxlana bilər. Ermənilər üçün isə məhz kilsə dövlət funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır.

XV əsrdən etibarən ermənilərin həyatının siyasi və istənilən digər sahəsinə bütün oykumənə səpələnmiş erməni xalqını birləşdirən, təşkil edən qurum funksiyasını yerinə yetirən Eçmiədzin rəhbərlik etməyə başlayır. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, erməni kilsəsinin özündə birlik yox idi. Konstantinopolda, Axtamarda Eçmiədzini qəbul etməyən taxtlar mövcud idi. XVI–XVIII əsrlərdə isə Kiçik Asiyaya, Osmanlı imperiyasının ərazisinə Avropadan və Amerikadan xristian missionerlər gəlməyə başlayır. Ermənilər faktiki olaraq öz erməni kilsələri ilə əlaqələrini kəsmədən (daha doğrusu, onun göstərişi ilə) asanlıqla katolikliyi, lüteranlığı qəbul edir, missionerlərin məktəblərində təhsil alır. Məhz missionerlər erməni ziyalılarının Avropada, Amerikada birinci və gələcək erməni lobbisinin, diasporasının əsasını qoyan pleyadasını yaratmışdır. Məhz həmin erməni ziyalıları Eçmiədzin kilsəsi ilə birlikdə ermənilərin tarixi Azərbaycan ərazisində “məskunlaşmasını” əsaslandıran ideoloqlar olmuşlar.

XIV əsrdə Osmanlı imperiyası yarandıqdan sonra ermənilərin Kiçik Asiyada öz dövlətlərini qurmaq ümidləri boşa çıxır. Buna görə də onlar nəzərlərini Azərbaycanın tarixi ərazisinə çevirir və Qafqazın

Azərbaycan türklərindən təmizlənməsi ideyasını yaymağa, əsaslandırmağa başlayırlar. “Erməni xalqının tarixinin” uydurucuları elmi dövriyyəyə “Şərqi Ermənistan” məfhumunu daxil etmiş, XVI əsrdən XX əsrə qədər həmin termini növbəti Azərbaycan torpaqlarına – Qarabağ, İrəvan, Gəncə, Sünik/Zəngəzura şamil etmişlər: Beləliklə, “Şərqi Ermənistan” məfhumu şərqdən, yəni Fərat çayı sahillərindən Qafqaza doğru yer dəyişdirmişdir. Şərqi Fars Ermənistanında yaşayan ermənilər faktiki olaraq Şərqi Anadoluda yerləşirdi. Burada onlar Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin qonşuları idilər. Ermənilər mənşəcə kürd olan Şəddadilər sülaləsi tərəfindən IX–XI əsrlərdə Cənub-Şərqi Qafqazda Şəddadilər dövlətinin tərkibində Naxçıvan-Arran əmirliyinin, XV əsrdə isə Kür çayından cənubda türk etnoslarının konfederasiyası olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin necə yarandığının şahidi olmuşlar. Bu dövlətlərin yaradılması imkanı bununla izah olunur ki, həmin ərazidə artıq bu dövlətlərin yaranması üçün əsrlərdən bəri münbit etnik mühit formalaşmışdı. IX–XI əsrlərdə kürdlər Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə artıq məskunlaşmışdı. Türk etnoslarına gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onlar bu zonada dominant etnik varlıq funksiyasını yerinə yetirirdi. Həmçinin Qafqazda imperiyası olmayan lokal dövlətlərin mövcudluğu nəzərə alınmalıdır. Bu faktın özü də yeni dövlətlərin törəməsinə imkan yaradırdı. Bütün bunlar ermənilərə imkan verdi ki, koptlar, yakovitlər kimi monofizit, xristian alban əhalisinin səpələnmiş vəziyyətdə yaşadığı Azərbaycan əyalətlərinə – Arsax-Qarabağa və Sünikə yerləşsinlər. Ancaq bu məqsədlərinə ermənilər ancaq geosiyasətin, yəni Avropa ölkələrinin və Rusiyanın köməyi ilə nail ola bilərdi. Erməni tarixçiləri XVI, XVII, XVIII və XIX əsrlərdə “erməni xalqının tarixi” adı altında Azərbaycanın bəylərbəyliklərinin, sonradan isə Qarabağ-Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının tarixini nəql edir. XVIII əsrdən başlayaraq ermənilər Polşa vasitəsilə Rusiyaya daxil olur və “Şərqi Ermənistan” ərazisinin türk və fars əsarətindən azad edilməsinə maraq oyatmaq yolu ilə imperator I Pyotrın rəğbətini qazanmağa çalışır. Ancaq mahiyyət etibarilə bu həmin ərazilərin Qafqaz Albaniyasının həqiqi varisindən – Azərbaycan xalqından Qarabağın, İrəvanın, Zəngəzur torpaqlarının, Naxçıvanın “azad” edilməsi istiqamətində aparılan danışıqlar idi [Мамедова, 2005, c. 8; Мамедова, 2005a, c. 48; Мамедова, №06 (12), 2006, c. 14–15].

Erməni nəşrlərində tamamilə əsassız olaraq XV–XVIII əsrlərin alban mənşəli Qarabağ mülklərinin erməni olduğu irəli sürülür və onlarla əlaqədar bütün hadisələr erməni xalqının tarixinə aid edilir. XVII–XVIII əsrlərdə erməni xalqının tarixinə həsr edilmiş xüsusi bölmələrdə belə fəsillər var: “Ermənistan–Rusiya münasibətləri. İsrail Ori” və “1720-ci ilin azadlıq hərəkatı”. Burada söhbət mahiyyət etibarilə ermənilərdən deyil, Qarabağ mülklərində yaşayan xristian albanlar və onların azadlıq hərəkatından gedir. Tamamilə eyni qaydada erməni alimləri Qarabağ və Zəngəzur mülklərinin 1722–1728-ci illərdə apardığı, David Bəyin başçılıq etdiyi azadlıq hərəkatını da təhrif olunmuş formada təqdim edir [История армянского народа, 1980, с. 167–169]. Bu mülklərin tarixindən başqa, erməni xalqına aid tarix arsenalında heç nə yoxdur.

Qarabağ mülklərinin “azad edilməsi” məsələsi rus imperatriçəsi II Yekaterina dövründə bir də qaldırılmışdır. Potyomkinin layihəsində deyilirdi: “İrandakı hərc-mərclikdən fürsət kimi istifadə edərək Bakını, Dərbəndi, digər torpaqları tutmaq, Gilanı birləşdirmək, tutulmuş əraziləri Albaniya adlandırmaq, böyük knyaz Konstantin Pavloviçin gələcək mirası elan etmək” [Храповицкий, 1872, с. 37]; “dördüncüsü, erməni diyarının müstəqilliyi bərpa edilsin, beşincisi, Albaniya əyalətinin və ya çarlığının təşkilinə başlamaq, bunun üçün birmənalı qətnamə çıxarmaq” [ЦГИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. 4, л. 40]. Potyomkinin Bezboradkoya məktubunda göstərilir: “bundan çox böyük fayda əldə etmək və sülh şəraitində erməni diyarını, habelə Albaniyadan ibarət bölgəni, habelə İrakli çarlığını yaratmaq olar” [ЦГВИА, ф. 52, оп. 2/203, д. 37, л. 63–64].

Göründüyü kimi, Rusiya hökumətinin sənədlərində “erməni diyarı” və Albaniya çarlığı arasında dəqiq fərq qoyulur!

Son dərəcə əlamətdardır ki, Potyomkinin Albaniya çarlığının bərpası üzrə layihəsində erməni xalqının tarixinə dair “hadisələr” barədə heç nə qeyd olunmur. Əksinə, həmin sənəddə deyilir: “Zaqafqaziyanın xristian əhalisini öz tərəfimizə çəkmək üçün çar hökuməti belə şeyiə buraxmışdır ki, ruslarının səfərinin məqsədi “Ermənistanı bərpa etməkdir” [История армянского народа, 1951, с. 266]. 1980-ci ildə çap edilmiş “Erməni xalqının tarixi” əsərində erməni yeparxiyasının Rusiyada rus dövlətinin nümayəndələri ilə sərkərdə A.V.Suvorov tərəfindən Ermənistanın azad olunması

və paytaxtı İrəvan olmaqla erməni dövlətinin “bərpası” barədə danışıqlar aparmasından xəbər verilir, “Qarabağın erməni mülklərinin qoşunları ilə birlikdə Ararat əyalətini, sonra da digər erməni əyalətlərini azad etmək üçün xüsusi erməni alayının yaradılması” təklif olunurdu [История армянского народа, 1980, с. 171–172]. Sonra “Erməni xalqının tarixi”ndə (1980) deyilir ki, XVIII əsrdə “Osmanlı imperiyasının tərkibindəki Qərbi Ermənistan ...növbəti əyalətlərə (paşalığlara) bölünmüşdü – Ərzurum, Kars ...Diyarbəkir. Şərqi Ermənistanda və Azərbaycanda növbəti xanlıqlar yaradılmışdı – İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Şirvan və s.”.

Göründüyü kimi, bütün bu sadalananlar Azərbaycan xanlıqlarıdır. Erməni xalqının “tarixinə” aid kitablarda xanlıqlardan əvvəl mövcud olmuş Azərbaycan bəylərbəyliklərinin üstündən sükutla keçilir. İrəvan və Naxçıvan qızılbaş tayfası olan ustaclıların yaşayış yeri (ülkü) idi. Çuxur-Səd də onların vərəsəlik qismində miras qalmış ülkü idi. Gördüyümüz kimi, bu torpaqlarda Şərqi Ermənistan adlı bir ərazi yox idi. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyi Kürlə Araz çayları arasında yerləşən və Qazax, Şəmşədil, Lori, Pəmbək kimi yaşayış məskənlərinin yerləşdiyi geniş ərazini əhatə edirdi [Эфендиев, 1987, с. 114–116; Рахмани, 1987, с. 120–128; Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме, 1976, т. II, с. 174, 198; Мамедова, 2005а, с. 49–50].

Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Türk-mənçay (1828) və Adrianapol (1829) müqavilələrinə İrandan və Türkiyədən ermənilərin gətirilərək Qarabağ və İrəvan xanlıqlarında yerləşdirilməsini nəzərdə tutan maddələr daxil edildi. 1836-cı ildə imperator I Nikolayın fərmanı ilə Alban Həvari Avtokefal kilsəsi Erməni Eçmiədzin kilsəsinin yeparxiyasına çevrildi. Bununla da albanların deetnizasiyası başladı: albanların əksəriyyəti islamı qəbul edərək türkləşdi, bir qismi erməniləşdi, qalanları isə (pravoslavlığı qəbul edərək) gürcüləşdi [Мамедова, 1995, с. 215–229].

“Erməni xalqının tarixi”ndə [1980, s. 187] müəllif məcbur qalaraq etiraf edir: “XX əsrin əvvəlində erməni xalqının əksəriyyəti öz vətənidən kənar, qonşu və uzaq ölkələrdə yaşayırdı... Çox sayda erməni koloniyaları vətənləri ilə əlaqəni kəsməmişdi”. Burada təbii olaraq belə sual meydana çıxır: “öz vətəni” deməklə müəllif nəyi nəzərdə tutur? Bu torpaqlar haradadır? Hansı ərazi ilə erməni koloniyaları daima əlaqə saxlayırdı? Axı erməni xalqının tarixini diqqətlə,

sözün əsl mənasında, əsr-əsr nəzərdən keçirərkən və bunun üçün elə həmin erməni tarixçilərinin "əsərlərini" oxuyarkən bu vətəni, yəni daimi, stabil və siyasi birliyi ilə fərqlənən ərazini tapmaq mümkün deyil. Axı etnosun – millətin əsas meyarı onun eyni, ümumi əraziyə malik olması, həmin ərazidə yaranaraq formalaşmasıdır. Ermənilər əvvəlcə məhz bu eyni, ümumi ərazini, yəni tarixi vətəni aşkar etməli, sonra da real tarixi yazmalı, hər dəfə özlərini yeni torpaqlara – gah Qarabağ və Sünik/Zəngəzur və s. Azərbaycan torpaqlarına, gah da XX əsrin əvvəllərində etdikləri kimi, Gürcüstanın cənub ərazilərinə (Qoqarene) aid etməyi dayandırmalıdır. Bu məsələyə İ.Çavçavadze və V.L.Veliçko da toxunmuşdur. V.L.Veliçko qeyd edirdi ki, erməni xəritələrinə baxsaq, "böyük Ermənistanın" ərazisi az qala Voronejə çatırdı və onun paytaxtı Tiflis şəhəri idi. İ.Çavçavadze yazırdı: "Onlar (ermənilər) tarix-arxeologiya sahəsində gürcüləri ən vicdansız şəkildə qarət edir: abidələrin üzərindən gürcü dilindəki yazıları silir, ...tarixləri ilə bağlı cəfəngiyyat yaratmaqla məşğul olur, hər bir daşın belə gürcü çarlığının keçmişindən bəhs etdiyi əraziləri qədim erməni torpaqları kimi qələmə verir" [Чавчавадзе, 1902/1990; Величко, 1990, с. 107]. Eçmiədzin sinodunun prokuroru A.Frenkel bu barədə əsrin əvvəlində yazırdı: "Erməni xalqının tarixi taleyi onun müstəqil dövlət və dövlət institutu yaratmaq qabiliyyətindən tamamilə məhrum olduğunu təkzibedilməz şəkildə sübut edir" [Справка прокурора Эчмиадзинского Синода А.Френкеля (1907 г.), ЦГИА, ф. 821, опись 139, д. 173, ед. хр. 96].

Rusiyanın və digər xarici ölkələrin köməyi olmadan ermənilər dövlət qismində heç vaxt mövcud ola bilməzdi. XIX əsrin 50-ci illərinə qədər artıq bütün Qafqazı işğal edən Rusiya burada öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün avtohton əhalinin etnosiyasi vahidlərini – Gürcü çarlığını, Azərbaycan xanlıqlarını (o cümlədən Qarabağ xanlığını) ləğv etdi. İlk dəfə məhz çarizm Azərbaycan xanlıqlarının (İrəvan və Naxçıvan) ərazisində Qafqazda heç vaxt mövcud olmamış siyasi törəməni – "Erməni vilayəti"ni yaratmış, buraya Osmanlı imperiyası və İrandan erməniləri köçürərək onların sayını süni şəkildə artırmışdır. Sonra çarizm Qafqazda mövcud olan iki həvari mənşəli kilsədən birini, yəni Gürcü kilsəsini zəiflədərək onun avtokefallyığını ləğv etmiş, Rus Pravoslav kilsəsinə birləşdirərək Gürcü ekzarxatlığına çevirmişdir. Digərini isə, yəni Alban Həvari kilsəsinin dini qurumunu ta-

mamilə ləğv edərək erməni-qriqoryan kilsəsinin yeparxiyasına çevirmişdir. Bu, avtohton alban əhalisinin deetnizasiyası ilə nəticələnmişdir.

Eçmiədzin kilsəsinin dəyişən geosiyasi şəraitdə Qafqazda siyasi, ideoloji və iqtisadi mövqeyini xeyli gücləndirdikdən sonra Rusiya hədsiz dərəcədə güclənmiş erməni kilsəsinin separatizmə meyil edəcəyindən və Qafqazda cidd-cəhdlə dövlət qurmaq istəyən erməni diasporalarından ehtiyat etməyə başladı. Nəticədə çarizm 1850-ci ildə "Erməni vilayətini" ləğv edərək onun əvəzinə İrəvan quberniyasını yaratdı. Güman ki, Rusiya imperiyasının sonrakı dövrlərdə yürütdüyü siyasət Qafqazda erməni dövlətinin qurulmasını nəzərdə tutmurdu (bu, erməniləri Rusiyadan tam və daimi asılı vəziyyətdə saxlamaq imkanı verirdi) və növbəti dövrlərdə ermənilərdən Yaxın Şərq siyasətində "satellit ölkə amili" kimi istifadə olunması planlaşdırılırdı. XIX əsrin 60-cı illərində çar hökuməti Osmanlı imperiyasının Kiçik Asiyadakı torpaqlarında "Erməni vilayəti"nin yaradılması ideyasını reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətə başladı. Qara dənizi, Bosfor və Dardanel boğazlarını tutmaq cəhdlərini çarizm "xristianların, ermənilərin müsəlman Türkiyəsinin əsarətindən xilas etmək uğrunda mübarizə" kimi şüarlarla ört-basdır edirdi. Osmanlı imperiyasında erməni əhalisinin vəziyyəti məsələsinə San-Stefano və Berlində 1878-ci ildə aparılan danışıqlarda "erməni məsələsi" adı verildi. Həmin məsələnin həlli üçün Osmanlı imperiyasının üzərinə ermənilərlə bağlı zəruri islahatların aparılması öhdəliyi qoyuldu. Praktikada erməni məsələsinin reallaşmasına ancaq Rusiya çalışırdı. Bu məqsədlə "Qnçak" (1887) və "Daşnaksutyun" (1890) partiyaları yaradıldı.

Rusiya Zaqafqaziyasında özünə kök salan "Qnçak" (1887) və "Daşnaksutyun" (1890) Türkiyəyə təbliğatçılar göndərirdi. Onlar isə Türkiyənin ərazisində üsyançı dəstələr yaradırdı. Bu dəstələrin fəaliyyətinin məqsədi böyük güclərin diqqətini erməni xalqının taleyinə yönəltmək idi. "Daşnaksutyun" (1890) partiyası bu məqsədinə çatmaq üçün bir müddət tez-tez siyasi oriyentasiyasını Avropa ölkələri və Rusiya arasında dəyişdikdən sonra üzünü gənc türklər hərəkatına tutdu, sonra isə yenidən Rusiyaya çevirdi. Milyukovun ifadə etdiyi kimi: "Rusiya ilə Türkiyə arasında yol ayrıcında qalan" ermənilərin Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində siyasi əhəmiyyəti xeyli artdı [БСЭ, 1926, т. 3, с. 436; Мамедова, 2005а, с. 51–54].

Balkan müharibəsində (1912–1914) Rusiya Türkiyədə Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Xarput və Sivas vilayətlərinin ərazisində “muxtar erməni vilayətinin – Qərbi Ermənistanın yaradılması” üzrə proqram irəli sürdü. Buraya Avropa ölkələrinin razılığı ilə Türkiyə tərəfindən təyin olunan xristian general-qubernator başçılıq etməli idi. Ancaq Avropa ölkələri bu təşəbbüsə dəstək vermədi [История армянского народа, 1980, с. 259]. Bu baxımdan ermənilərin 1915-ci ildə “soyqırımına” məruz qalması lap yerinə düşmüşdü [Твердохлебов, 1989, №1]. Bu hadisə erməni dövlətinin yaradılması (bu dəfə başqa ölkədə) məsələsinin həllini sürətləndirdi.

Rusiyada 1917-ci ilin fevralında və oktyabrında baş verən inqilablar “erməni məsələsinin” həllinə təkan verdi. 1917-ci ilin oktyabrında Tiflisdə Erməni milli konqresi çağırıldı. O bütün erməni xalqının adından rus qoşunları tərəfindən Birinci Dünya müharibəsində işğal edilmiş Türkiyə “Ermənistanı”nın Rusiyanın tabeliyində qalması tələbini irəli sürdü. “Qərbi Ermənistan”ın yaradılması ideyasına 1917-ci ildə müvafiq dekret imzalamaqla V.İ.Lenin də tərəf çıxdı [Балаев, 1991 с. 17–18; Декреты Советской власти, т. 1, с. 298–299]. 1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya Seymi dağılıdıqdan sonra, hələ ki, nə paytaxtı, nə də ərazisi olan müstəqil erməni respublikası elan edildi. Onun yaradılması Tiflisdə elan edilmişdir. 1918-ci il 29 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasına güzəştə getdi [Балаев, 1991, с. 50; ЦГАОР, Аз.ССР, ф. 970, он. 1, ед. хр. 1, л. 51]. Bundan sonra Ermənistan Respublikasının ərazisi faktiki olaraq əhalisinin sayı birlikdə 400 min nəfəri keçməyən İrəvan və Eçmiədzin qəzaları ilə məhdudlaşdı. Birinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra dünya gücləri ermənilərə həm Türkiyəyə (Kilikiyada), həm də Sovet Rusiyasına (Zaqafqaziyada) qarşı daşmaq nöqtəsi kimi baxırdı. Antanta Qars vilayətini və İrəvan quberniyasının qəzalarını Ermənistan Respublikasına verdi. 1918-ci ildə bu respublikanın əhalisi 1,5 milyon nəfər təşkil edirdi. Onlardan 700 min erməni idi. Bununla kifayətlənməyən daşnaklar Gürcüstan Respublikasının tərkibindəki Axalxalaki və Borçalı ərazilərinə, habelə Azərbaycana aid Naxçıvan, Qara-

bağ və Zəngəzur torpaqlarına qarşı da ərazi iddiası ilə çıxış etdi. Bu, Gürcüstan və Azərbaycanla müharibəyə gətirib çıxardı. Azərbaycanla müharibə uzun müddət davam etdi və amansızlığı ilə fərqlənirdi. Ermənistan Respublikası qanunsuz olaraq Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladı [БСЭ, т. 3, Армянский вопрос, с. 437; Гражданская война и военная интервенция в СССР, 1987, с. 43]. 1918-ci il 12 avqust tarixində V.İ.Lenin Naxçıvanın və Zəngəzurun daşnaklara verilməsi haqqında dekret imzaladı. 1918-ci ilin yayında general Andronikin başçılıq etdiyi erməni ordusu Zəngəzura soxularaq əhaliyə ultimatum verdi – onlar təslim olmalı, yaxud yaşadıkları yeri tərk etməli idi. Mixaylovun təhqiqat komissiyasının verdiyi məlumata görə, Zəngəzurdə ancaq 1918-ci ilin yayında 115 min Azərbaycan kəndi məhv edilmiş, 7 min insan qətl edilmiş, 50 min nəfər isə Zəngəzuru tərk etmişdir [Балаев, 1991, с. 50]. Qeyd edək ki, Qarabağda mübarizə xüsusilə şiddətli gedirdi.

1919–1920-ci illərdə “erməni məsələsi – Ermənistanın yaradılması” Avropa ölkələri üçün artıq maraq kəsb etməməyə başladı və o, Şimali Amerikaya həvalə edildi. Millətlər Liqasının Ali Şurası etiraf edirdi ki, Ermənistan “kömək olmadan” mövcudluğunu davam etdirə bilməz [БСЭ, с.437]. ABŞ Prezidenti Vilson Millətlər Liqasının Ermənistanın sərhədlərini müəyyən etmək mandatını qəbul etdi. Ancaq “erməni məsələsi”nin Avropanın məsələsi olduğunu hesab edən amerikalı siyasətçilər “Ermənistan üzrə mandatı” qəbul etmək istəmədi və senatda səs çoxluğu ilə ondan imtina etdi [БСЭ, с. 438]. 1919-cu ildə Kilikiyanı işğal etmiş fransızlar da bu əyalətin erməni əhalisinə eyni münasibət göstərdi. Fransanın 1921-ci ildə Türkiyə ilə bağladığı sülh müqaviləsinə görə, o, Kilikiyadan imtina edirdi [БСЭ, с. 438].

Beləliklə, iki “erməni bazasından” biri ləğv edildi. Növbəti mərhələdə “erməni məsələsinin” əsas ocağı daşnakların bəzi millətçilik siyasəti yürütdüyü Cənubi Qafqaz oldu. 1920-ci ilin martından iyuluna qədər Qarabağ, Şuşa, Naxçıvan, Ordubad, Tərtər, Əsgəran, Zəngəzur, Cəbrayıl və Gəncə qəzalarında daşnaklarla toqquşmalar baş verirdi. Bu zaman onlarla Azərbaycan kəndi məhv edildi. Sovet Rusiyası Ermə-

nistanla Azərbaycan arasındakı ərazi mübahisələrinin həllində vasitəçi olmağa qərar verdi. Böyük Britaniya və İtaliyadan silah alan daşnaklar Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur, İrəvan və Qars vilayətlərində müsəlman əhalini kütləvi qırğınlara məruz qoyurdu. 1920-ci ilin oktyabrında Qara Bəkir Paşanın və Xəlil Paşanın başçılıq etdiyi Şərqi türk ordusu Qarsı, Aleksandropolu tutaraq erməniləri biabırçı şərtlərlə növbəti sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur etdi. Daşnaklar iki dəfə kömək üçün ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və İtaliya hökumətlərinə müraciət etmiş, ancaq rədd cavabı almışdı [Гражданская война и военная интервенция в СССР, с. 42]. 1920-ci ilin noyabrında daşnak hakimiyyəti devrildi və Sovet hakimiyyəti quruldu. Zəngəzurdə qalan daşnaklar 1920-ci ilin dekabrından 1921-ci ilin iyuluna qədər davam etmiş "Andronik hökuməti"ni ("Dağlıq Ermənistan Respublikası") qırmuşdu [Гражданская война и военная интервенция в СССР, с. 43]. 1921-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış müqavilə Aleksandropol müqaviləsini ləğv etdi və Türkiyə Respublikasının bugünkü sərhədlərini müəyyən etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra Türkiyə ərazisində "Qərbi Ermənistan"ın yaradılması ideyasının mif olduğunu yaxşı dərk edən Sovet Rusiyası artıq ermənilərin kompakt yaşadığı İrəvan xanlığı və Zəngəzur torpaqları əsasında dırnaqarası Şərqi Ermənistan yaratmaq qərarına gəldi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920-ci il aprel ayı) N.Nərimanov dəfələrlə Dağlıq Qarabağın, Zəngəzurun və Naxçıvanın Azərbaycana qaytarılmasını tələb etmişdir. O deyirdi: "Bu dünyada heç kim göstərilən əyalətlərin əhalisinin Azərbaycana birləşmək üçün öz sözünü deməsinə mane ola bilməz" [ЦИА ИМЛ, ф. 64, оп. 2, д. 5, л. 80; Мамедова, 20056, с. 659]. "Bu ərazilərin indi Ermənistana güzəştə gedilməsi sovet hakimiyyətini nəinki Azərbaycanda, həm də İranda və Türkiyədə də gözdən sala bilər" [Киров, 1936, с. 231]. Sovet hökuməti "erməni məsələsini" Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan Sovet Respublikası yaratmaqla həll etməyə can atırdı. 1921-ci il 16 mart tarixində Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında bağlanmış müqavilə Azərbaycanın

tərkibində Naxçıvan Muxtar Vilayətinin yaradılması üçün hüquqi bazanı formalaşdırmışdır. Müqavilənin 3-cü maddəsində deyilir: "Razılığa gələn hər iki Tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar, o şərtlə ki Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməsin".

Tezliklə Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edən N.Nərimanov Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasında təkid edərək bəyan etdi ki, "əks halda Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti öz üzərindən məsuliyyəti atır", çünki bununla "antisovet qrupları biz Azərbaycanda bərpa edə bilərik..." [ЦИА ИМЛ, ф. 64, оп. 2, д. 7, л. 13]. Bu bəyanatın əsasında 1921-ci il 5 iyulda Qafqaz Bürosunun yığıncağında geniş muxtariyyət verilməklə və muxtar vilayət yaradılmaqla Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində qalması barədə qərar qəbul edildi [ЦИА ИМЛ, ф. 17, оп. 2, д. 7, л. 13; Мамедова, 2005a, с. 55–57]. Tanınmış şərqşünas İ.İ.Petruşevski tamamilə haqlı olaraq yazırdı: "Qarabağın heç vaxt erməni mədəniyyət mərkəzlərinə aidiyyəti olmamışdır" [Петрушевский, 1930, с. 13; Мамедова, 2005, с. 8; Мамедова, №06 (12), 2006, с. 14–15; №07(13), 2006, с. 6–7; Мамедова, 20056, с. 660].

Beləliklə, 1920-ci ildə Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan Respublikası yaradıldı. 1921-ci ildə Zəngəzur qəzasını, 1922-ci ildə SSRİ yaradılarkən Dilican və Göyçəni (Şərur-Dərələyəz rayonları) Azərbaycandan ayıraraq Ermənistan SSR-ə verdilər. 1923-cü ildə Azərbaycan SSR-in ərazisində DQMV (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti) yaradıldı. 1929-cu ildə Naxçıvandan bir neçə kənd alınaraq Ermənistan SSR-ə verildi. 1969-cu ildə Ermənistan Azərbaycanın Qazax və Sədərək rayonlarının bir neçə yaşayış məskəni alaraq yeni ərazilər əldə etdi.

Bütün bu geosiyasi dəyişikliklər XX əsrin 80-ci illərində yenə də erməni-qriqoryan kilsəsinin dəstəyi ilə Ermənistanın Qarabağın və onun ətrafındakı rayonların üzərində qeyri-qanuni əsaslarla siyasi və ərazi hüquqlarının olduğunu irəli sürməsinə və bunu guya həmin torpaqların ermənilərə aid olması barə-

*Gəncəsər məbədi.
XIII əsr. Qarabağ*

*Dadivank məbədi.
XI–XIII əsrlər. Qarabağ*

sində yalanlarla əsaslandırmasına, habelə Azərbaycanı uzun illər davam edən, çox sayda azərbaycanlının ölümü ilə nəticələnən, hələ də başa çatmamış müharibəyə cəlb etməsinə imkan verdi.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra özünün uzun əsrlər boyu davam edən və ölkədə multikulturalizm siyasətinin təməlini formalaşdırmış tolerantlıq ənənələrinə sadıq qalan Azərbaycan öz ərazisində yaşayan bütün etnosların inkişafı **üçün zəruri şəraiti yaratmışdır**. Hazırda Oğuz və Qəbələ rayonlarının ərazisində alban utilər birbaşa xələfləri olan udilər yaşayır. Onlar özlərinin udi dilini, eləcə də xristian dinini, mədəniyyətini, folklorunu, milli şüurunu və adını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı, o cümlədən udilər, ləzgilər, saxurlar, xınalıqlılar, qızlar, alpanlar, buduxlar, rutullular və ingiloylar albanların xələfləridir. Udilərdən başqa, sadalanan xalqlar islamı qəbul edərək məzhəb müstəvisində transformasiyaya məruz qalsa da, özünəməxsus etnik kimliklərini, mədəniyyətlərini və dillərini qoruyub saxlamışdır. Bunda onların yüksək tolerantlıqla xarakterizə olunan müsəlman Azərbaycanı mühitində yaşamaları böyük rol oynamışdır. Son dövrlərdə alban kilsələri bərpa olunur (Şəkinin Kiş kəndindəki, Nic kəndindəki Müqəddəs Yelisey (Cotari) kilsələri), Alban–udin xristian icması yaradılmış (2003), irimiqyaslı elmi və maarifləndirici işlər görülmüşdür.

Sonda onu da qeyd edək ki, alban etno-mədəni irsi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Onun tədqiqi, bu tədqiqatların davam etdirilməsi və qorunub saxlanması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Ф. Азербайджан в XVIII в./ Историческая география. Баку, 1987, с. 129–139
2. Алексидзе З.Н. Предварительное сообщение об идентификации и дешифровке албанского текста, обнаруженного на Синайской горе // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. Issue №1, Baku, 21–24 of may, 2001, p. 39–40
3. Абемян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975
4. Балаев А. Азербайджанская Демократическая Республика. Баку, 1991
5. Бархударян М. Арцах. Баку, 1895, 461 с. (на арм. яз.)/ часть I–II (арм.яз.) / перевод Яргуляна, 1949–НАИИАНА инд. №1622.2010, 415 с.
6. Большая Советская Энциклопедия. М., 1926, т. 3. Армянский вопрос, с. 436
7. Бунятов З.М. Государство атабеков Азербайджана. Баку, 1978
8. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990
9. Гражданская война и военная интервенция в СССР (Энциклопедия). М., 1987
10. Гошкарлы Г. Кишский могильник (Традиция и инновация) // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue №2, June, 2002. Baku, 2002, p. 54–56
11. Декреты Советской власти. Т. 1, с. 298–299
12. Документы внешней политики СССР. Т. 3, М., 1969, с. 598–599
13. История армянского народа. Ереван, 1951
14. История армянского народа. Ереван, 1980
15. Каланкатуйский М. «История агван», писателя X века/ перевод с армян. К.Патканова. СПб.: типография Императорской Академии наук, 1861, 376 с.
16. Каногагирк Хайоц (древнеарм. яз.)
17. Кекелидзе К. К вопросу о иерусалимском происхождении Грузинской церкви //Сообщ. Имп. Правосл. Палест. Общ. Пг., 1914. Т. XXV, вып. 3–4
18. Киракос Гандзакечи. История. Перевод с древнеармянского Т.И.Тер-Григоряна. Баку: АН Аз. ССР, 1946, 302 с.; Киракос Гандзакечи. История Армении. Перевод с древнеарм., предисловие и комментарий Л.А.Ханларяна. М., Наука, 1976, 357 с.
19. Киров С.М. Статьи, речи, документы. Т. 1. М., 1936, с. 231
20. Манандян Я.А. Тигран Второй и Рим. Ереван, 1943
21. Мамедова Г. Отчет о ходе азербайджано-норвежского проекта «Киш» // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue № 2, June, 2002. Baku, 2002, p. 41–49
22. Мамедова Ф. Албанские истоки Карабахской проблемы // газ. «Зеркало», №208, 1 ноября 2005, с. 8
23. Мамедова Ф. Албанские истоки Карабахской проблемы / газета «Икс», №06 (12), июнь, 2006, с. 14–15; №07(13), июль, 2006, с. 6–7
24. Мамедова Ф. Истина о Гарабагской проблеме / Гарабаг: Кюрекчайский договор – 200. Баку, Тахсил, 2005а, с. 42–57
25. Мамедова Ф. Причинно-следственная связь Карабахской проблемы // Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск, №2, 1995, с. 215–229
26. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005б
27. Мамедова Ф. Карабахская проблема // "Azərbaycan Hava Yolları" Dövlət Konserni Milli Aviasiya Akademiyası Elmi məcmuələr. İctimai fənlər. 9-cu cild, №1, yanvar-mart, Bakı, 2007, s. 4–11
28. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, Элм, 1986
29. Мамедова Ф. Причины толерантности в Азербайджане / "Transcaucasica". Южный Кавказ: история, религия, общество / Под ред. З.В.Кананчева. Вып. 3. Москва, издательство МБА, 2016, с. 205–209
30. «Мемуары русского офицера» подполковника Твердохлебова, Командира 2-го Эрзурумского крепостного артиллерийского полка // Изв. АН Азерб. ССР, Серия история, фил., право, 1989, №1

31. Орбели И.А. Гасан-Джалал – князь Хаченский / Избранные труды. Ереван, 1963
32. Патканов К. Ванские надписи и их значение для истории Передней Азии. ЖМНП, 1875, с. 5
33. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха/ Библиотека Азерб. ОЗФ Акад. Наук СССР, № 38990, 1930, с. 13
34. Пириев В.З. Гарабаг в XIII–XIV вв.: притязания армян на эту область и историческая правда / Гарабаг: Кюрекчайский договор-200. Баку, Тахсил, 2005, с. 58–66
35. Пириев В.З. Об исторической географии Азербайджана XIII–XV вв. / Историческая география. Баку, 1987, с. 98–105
36. Рахмани А. Азербайджан: границы и административное деление в XVI–XVII вв. // Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, с. 120–128
37. Раффи. Меликство Хамсы. 1600–1827 гг. М.: Изд-во «ЮниПрессСК», 2009, 223 с. bookdesigner@the-ebook.org
38. Справка прокурора Эчмиадзинского Синода А.Френкеля (1907 г.): ЦГИА, ф. 821, оп. 139, д. 173, ед. хр. 96
39. Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и на Кавказе / Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. 2. Тифлис: Издание Кавказского Горского Управления, 1869, с. 2–24
40. Хасан-Джалалян Есаи. Краткая история страны Албанской / 1702–1722 гг./ перевод с древнеарм. яз. Т.И.Тер-Григоряна, предисловие акад. З.М.Буниятова, Баку, Элм, 1989, 48 с.
41. Храповицкий А.П. Чтение в императорском обществе истории древностей российских при Московском Университете. Кн. 2. М., 1872, с. 37
42. ЦГИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. 4, л. 40.
43. Шарифли М.Х. Феодалные государства Азербайджана во второй половине IX–XI вв. Баку, 1978
44. Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме / Перевод, предисловие, примечания и приложения Е.И.Васильевой. М., 1976, т. II, с. 174, 198
45. Чавчавадзе И.Г. Армянские учёные и вопиющие камни / Перев. с груз. Н.И.Алексеев-Месхиев. Тифлис, 1902; переиздано Баку, Элм, 1990, 123 с.
46. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку, 1981
47. Эфендиев О. Территория и границы азербайджанских государств в XV–XVI вв. / Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, с. 110–119
48. Mamedova F. Ursachen und Folgen des Karabach-Problems. Eine historische Untersuchung. Baden-Baden, Band 2, 1995, s. 110–128
49. Oullier B. The knowledge of Caucasian Albanians in France. Three moments. Article in the conference. Baku, 2003